

JAMES SILK BUCKINGHAM'IN GÖZÜNDEN XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNEY VİLAYETLERİ (URFA, DİYARBAKIR, MARDİN, MUSUL, ERBİL, KERKÜK, KİFRİ VE BAĞDAT)

A.SAMİ TEKİN*

Makale Gönderim Tarihi
18.04.2020

Makale Kabul Tarihi
05.06.2020

Öz: XIX. yüzyılın başlarında Mısır, Filistin ve Ürdün üzerinden Suriye'ye gelen İngiliz Oryantalist James Silk Buckingham'ın *Travels in Mesopotamia* adlı seyahatnamesi, Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. James Silk Buckingham, 4 Haziran 1816 tarihinde geldiği Urfa şehrinden başlayarak Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri ve Bağdat şehirlerini ziyaret etmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları ve yönetiminde bulunan Mezopotamya bölgesindeki bu şehirler hakkında yapmış olduğu gözlem ve değerlendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Buckingham'ın şehirlerin tasviri, konumları, nüfusu, etnik yapısı, inançları, ticari ve ekonomik durumları, pazarları, sosyo-kültürel yapıları, askerî varlıkları, savunmaları ve idarî yapılarıyla ilgili oryantalist bakış açısıyla yaptığı gözlem ve değerlendirmeler bölgenin tarihi açısından önemlidir. Bu çalışmada James Silk Buckingham'ın seyahatnamesinde, Mezopotamya'da bulunan şehirler hakkında verdiği bilgiler değerlendirilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: James Silk Buckingham, Mezopotamya, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri, Bağdat

---

* Dr. Hava Kuvvetleri Komutanlığı, asamitekin@gmail.com

South Provinces of the Ottoman State in the First Quarter of XIXth century Through the Eyes of James Silk Buckingham (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Mosul, Erbil, Kerkük, Kifri and Baghdad)

Abstract: British Orientalist James Silk Buckingham, who came to Syria from Egypt, Palestine and Jordan, whose travelogue “*Travels in Mesopotamia*”, contains very important information about the southern provinces of the Ottoman Empire. James Silk Buckingham visited the cities of Diyarbakır, Mardin, Mosul, Kifri and Baghdad, starting from the city of Urfa on June 4, 1816. The observations and evaluations he made about these cities in Mesopotamia region, which was under the borders and administration of the Ottoman State in XIXth century, are quite remarkable. The observations and evaluations of Buckingham with the orientalist point of view regarding the description of the cities, their locations, population, ethnic structure, beliefs, commercial and economic conditions, markets, socio-cultural structures, military assets, defenses and administrative structures are important for the history of the region. In this study, the information about the cities in Mesopotamia that Silk Buckingham gave in his travelogue has been tried to evaluate.

Key words: James Silk Buckingham, Mesopotamia, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Mousul, Kifri, Baghdad

Giriş

Grek dilinde iki nehir arasındaki diyar anlamına gelen Mezopotamya, tarihte ilk kez M.S 116 yılında Roma İmparatoru Trajan tarafından ele geçirilen Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki toprakları tanımlamak için kullanılmıştır. Bölgenin önceleri Seleukos İmparatorluğuna ait olan güney kesimleri Part İmparatorluğuna ait iken kuzey kesimleri Roma İmparatorluğunda kalmıştır. Mezopotamya kelimesi sadece bir yere özgü coğrafi bir terim olarak kullanılmamış aynı zamanda Perslerden önce Asurlular ve Babillerin işgal ettikleri bölgeyi ifade etmek için XIX. yüzyıl tarih ve coğrafya anlatımlarında sıkça kullanılır olmuştur. Bölge kuzeyde Toroslar, güneyde ise Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra körfezinde döküldükleri nehir

ile çevrilidir. Günümüzde ise Irak sınırları içerisinde bulunmaktadır.¹

Mezopotamya'ya bölgenin coğrafyasını, insanlarını ve kültürlerini tanımak üzere yapılan ilk seyahatler Klasik çağa kadar uzanmaktadır. V. yüzyılın ortalarında tarihçi Herodot Perslerin tarihi, kültürleri, gelenek ve göreneklere ve şehirlerinin nüfusları üzerine ilk bilgileri kaleme almıştır.² Sokrates'in öğrencisi olan Ksenefon Pers Hanedanlığının taht mücadelesinde Pers ordusunda bulunmuş ve sefer kayıtlarını tutmuştur.³ Bölgeye ait Avrupa'da ilk seyahat kitabı, Sultan I. Bayezid döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerini ziyaret eden ve 1396-1427 yılları arasında Osmanlı topraklarında bulunan Johann Schiltberger'in notlarıdır. 1475 yılında Ausburg'da neşredilen bu eser bölgenin Avrupa'da tanınması için oldukça önemli bilgileri içermektedir. Daha sonraki dönemlerde bölgeye zaman zaman seyyahlar gitmiş ve seyahat notları neşredilmiştir. İtalyan Pietro della Vale (1614-1626), İngilizler John Eldred (1583), Anthony Sherley (1613) ve Fransız Seyyah Tavernier (1678) bölgeye giden seyyah ve araştırmacılarıdır.⁴

XVIII. yüzyılda seyahatler metodolojik ve sistematik anlamda bölgenin tarihi, topografyası ve kültürüne hizmet eden bir aydınlatma projesine dönüşmüştür. Bölgenin antik eser zenginliği Batı toplumlarının dikkatini çekmiş ve ilgi uyandırmıştır. Doğu Hindistan Şirketi'nin (East India Company) 1816 yılında Bağdat'ta bir temsilcilik açması sonucunda bölgeye gelen memurlar ve uzmanlar, antik kalıntıları inceleme imkânına sahip olmuşlardır. XIX. yüzyılda Mezopotamya hakkında derin bilgilere sahip olan İngiliz arkeoloğu Austin Layard'ın keşiflerini ihtiva eden Asur eşyalarının British Museum'da sergilenmesi Londra'da oldukça büyük yankı uyandırmıştır. Austin Layard, 1841 yılında ilk kez gittiği Mezopotamya'da Asur Devleti'nin son başkenti Musul yakınlarında Dicle nehrinin doğu kesiminde bulunan antik "*Ninova*" kenti ile yine Musul yakınlarında bulunan ve günümüzde Kalhu olarak bilinen antik "*Ninrud*"

---

¹ Gwendolyn Leck, "*Mesopotamia*", Literature of Travel and Exploration an Encyclopedia II, New York 2003, s.787 vd.

² A.D.Godley, Herodotus, Vol II Books III-IV, William Heinemann. London 1928, s.5 vd.

³ Kathleen Kuiper, Mesopotamia The World's Earliest Civilization, Britannica, New York 2011, s.11

⁴ Gwendolyn Leck, a.g.e., s.787.

kentini keşfetmiştir. Daha sonra 1845-1847 yılları arasında ikinci kez Asur bölgesine giderek kazılar icra eden Layard, kendisinden sonra bölgeye giden kâşif ve seyyahlara ilham kaynağı olmuştur.⁵ XX. yüzyıl başlarında, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra İngiliz işgali dönemi ve Irak monarşisi döneminde bölgeye giden İngiliz yöneticiler de tecrübelerini, seyahatlerini ve keşiflerini kaleme almışlardır.

Tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Mezopotamya bölgesi, yalnızca arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılan antik şehirler bağlamında değil, aynı zamanda Avrupa devletlerinin siyasi ve ekonomik çıkarları için de önemli bir konuma sahiptir. Bu haliyle antik çağdaki çeşitli medeniyetlerin muharebe alanı olan Mezopotamya, XIX. yüzyılda özellikle Akdeniz havzasında Fransa ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkar mücadelesinin merkezi konumuna gelmiştir. Fransa'nın denizlerde üstünlüğe sahip İngiltere'ye karşı 1807 yılında başlayarak 1814 yılına kadar devam edecek olan Kıt'a Ablukası uygulamasıyla İngiliz ticari mallarının Avrupa'ya girmesini engellemesi⁶ ve İngiliz deniz ticaretine ambargo koyması, İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi üzerinden Hindistan'da yapmış oldukları ticaretin ehemmiyetini ortaya çıkarmıştı. O sebeple Irak ve Basra körfezini Hindistan'a bir çıkış kapısı olarak gören İngilizlerin bölgeye ilgisi giderek artmaya başlamış ve Doğu Hindistan Şirketi, 1816 yılı öncesinde Bağdat'ta temsilcilik açmıştı.⁷ İngiltere'nin Mezopotamya'ya olan stratejik ilgisi esasen Hindistan'ı kontrol etmek istemesi sonucunda ortaya çıkmıştı.⁸

Fırat nehrinin Hindistan ile yapılacak ticarete kullanılması ve İskenderun körfezinden demiryolu ile Şattü'l-Arab'a kadar uzanacak yeni bir ticaret yolu fikrini geliştiren İngilizler, bölgenin ticarî imkânlarından faydalanmak için azami gayret sarf etmeye başladılar. İngilizlerin bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetlerinin öncü kuvveti ise daha önce Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da olduğu gibi bölgeye gönderdikleri oryantalistler oldu. İngiltere'nin Hindistan ve çevresindeki ticarî imtiyazlarını koruyacak ve Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerini destekleyecek her türlü bilgiyi şirket merkezine aktaran

⁵ Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia, ABC*, Oxford 2003, s.26.

⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s.25.

⁷ Geoff Simons, *Iraq: From Sumer to Saddam*, Macmillan, London 1996, s.182.

⁸ Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithica Press, United Kingdom 2008, s.3

oryantalistler, bu defa Mezopotamya hakkında bilgi toplamak üzere bu bölgeye yöneldiler.

1800'lü yılların başından başlayarak Mezopotamya bölgesine gönderilen İngiliz oryantalistlerin en önemli simalarından birisi de James Silk Buckingham'dır. 25 Ağustos 1786 tarihinde İngiltere Falmouth yakınlardaki Flushing'de dünyaya gelen Buckingham, yazar, edebiyatçı ve oryantalisttir. Henüz on yaşında iken denizciliğe başlamış, üçüncü deniz seyahatinde Fransızlar tarafından esir alınmış ve yaklaşık üç yıl Corunna'da savaş esiri olarak tutulmuştur.⁹

Özgürlüğüne kavuştuktan sonra kendini edebiyat ve yazarlığa veren Buckingham, 1818 yılında Calcutta'ya giderek "*Calcutta Journal*" adında bir gazete kurdu. Burada İngiliz Hindistan Hükümeti'ni büyük bir cesaretle eleştiren yazılar kaleme aldığı için tutuklandı Londra'ya gönderildi. Ancak İngiliz Avam Kamarası tarafından aklanarak tekrar Hindistan'a dönmesine izin verildi. Buckingham, İngiltere'nin doğuda sahip olduğu ülkeler ve topraklarla ilgili bilgileri İngiltere geneline yaymak için 1824 yılından 1829 yılına kadar "*Oriental Herald and Colonial Review*" adlı gazeteyi çıkardı. 1830 yılında "*Oriental Quarterly Review*" adlı gazeteyi, daha sonra da "*Oriental Herald*" adlı gazeteleri çıkaran Buckingham, sürekli doğu ve oryantalizm konularında yayımlar yaptı.¹⁰

Buckingham, Hindistan'daki görevleri sırasında Filistin, Arabistan, Suriye, Irak, İran ve Türkiye'nin de olduğu pek çok ülkeye seyahatlerde bulundu ve bu seyahatleri ile ilgili bilgileri yayımladı. Doğu bölgelerini kaleme aldığı Seyahatnameleri; "*Travels in Palestine, through the countries of Bashan and Gilead (1822)*", "*Travels among the Arab Tribes inhabiting the East of Syria, and Paletsine (1825)*", "*Travels in Mesopotamia (1827)*" ve "*Travels in Assyria, Media, and Persia (1830)*"dır.¹¹ James Silk Buckingham gittiği bölgelerin coğrafyaları sosyo-kültürel yapıları, ekonomileri, yönetim şekilleri, askeri varlıkları, nüfus sayıları, etnik yapıları, ahalinin giyim kuşamları ve şehir yapılarını gözlemleyip raporlamıştır. Topladığı tafsilatlı bilgiler aynı zamanda istihbarat bilgileri niteliğindedir. Hindistan görevini

---

⁹ James Silk Buckingham, *Autobiography of James Silk Buckingham; Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes And Failures*, Vol.1, Longman, London 1855, s.95 vd.

¹⁰ Russel Banker, "*James Silk Buckingham*", *Dictionary of National Biography*, Vol. VII, London 1886, s.202.

¹¹ Russel Banker, a.g.e.,s.202 vd.

tamamlayan Buckingham, 1832 yılında siyasete girmiş ve İngiliz Parlamentosuna seçilmiş, 1837 yılına kadar parlamenterlik yaptıktan sonra ise emekli olup Amerika seyahatine çıkmıştır.¹²

1. James Silk Buckingham'ın Urfa Gözlemleri

1816 yılı başlarında Mısır ve Filistin üzerinden Halep'e gelen James Silk Buckingham, bir süre burada kaldıktan sonra Mayıs ayı ortalarında Urfa'ya hareket etmiştir. Bu seyahatinde diğer Batılı oryantalistlerde görüldüğü gibi seyahat yapacağı bölgenin sosyo-kültürel yapısına uygun olarak Müslüman kıyafetleri giyen Buckingham, seyahat süresince kendisine Musul'da tüccar olan ve sürekli kervanlarla yola çıkan Hacı Abdurrahman'ı rehber olarak tutmuştur. 4 Haziran 1816 tarihinde Urfa'ya ulaşan Buckingham'ın Urfa'daki ilk gözlemleri şehrin genel görünümü ve yerleşimiyle alakalı olmuştur. Urfa'nın bir tepenin doğu yamacına kurulduğunu şehrin batı yönünün yüksek, doğu yönünün ise alçak bir pozisyonda bulunduğunu ve şehrin tamamının düz olduğu söylemektedir. Buckingham, Urfa şehrini çevreleyen surlarla ilgili olarak; *"Şehri çevreleyen surlar üç ila dört mil uzunluğunda düzensiz üçgen şeklindedir. Surların batı kısmı kuzey ve güney yönlerinde ilerlemekte, güney kısmı ise doğu-güneydoğu ve batı-kuzeybatı yönlerinde ilerlemektedir. Kuzeydoğu yönünde bulunan üçüncü ya da en uzun kısmı olan bölüm kuzey batı ve güneybatı yönünden diğer iki kısmı birbirine bağlamaktadır. Bu kısımların en kısası bir mil uzunluğunda olmakla beraber içindeki alan iyi doldurulmuştur."* bilgisini paylaşmaktadır.¹³

Buckingham Urfa şehrinin coğrafi yapı ve görünüşüne dair ilave bilgiler de vermektedir: *"Kent, batı yönünde yeni mezarlıklar, bağ ve bahçeler ile kuzey yönünde yükselen vadilerle çevrilmiştir. Doğu yönünde çıplak bir tepeyi sona erdiren verimli bir ova bulunmaktadır. Kuzeydoğu yönünde ufka bir deniz misali uzanan ve oradan bir kum çölüne inen ova bulunmaktadır. Şehrin güneybatısında şehre yukarıdan bakan yüksek bir tepe bulunmakta olup yıkık bir kalenin surları tepeyi taçlandırmaktadır."*¹⁴

Şehre girişi müteakip şehrin mimarisi, evleri ve kentsel yapısı hakkında bilgiler veren Buckingham'a göre şehirde

¹² J.S.Buckingham, s.250 vd,

¹³ Buckingham, Travels in Mesopotamia, London 1827, s.78.

¹⁴ Buckingham a.g.e, s.78.

bulunan evlerin tamamı taştan ve ustalıklı inşa edilmiştir. Evlerin inşasında Halep şehri benzeri süslemeler mevcuttur.¹⁵ Evlere çoğunlukla sokaktan küçük bir kapı ile girilmekte olup kapılar bir avluya açılmaktadır. Üst katlarda bulunan odalar şaşaalı bir şekilde dekore edilmiştir. Üst katların üzerinde teras bulunmakta olup divan tarzı yataklar bulunmaktadır. Yaz mevsiminde tüm gece burada geçirilmektedir.¹⁶ Urfa'da sokaklar dar olmakla beraber sokakların her iki kenarında taştan yapılmış su kanalları bulunmaktadır. Eğimli olan bu su kanalları genelde temizdir. Burada bulunan pek çok evin dış kapısında Halep şehrinde olduğu gibi Arapça "Maşallah" ve tarih yazan bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe yalnızca hac farızasını yerine getirenlere verilen bir ayrıcalıktır. Kitabede bulunan tarih hac farızasının yerine getirildiği tarihtir.¹⁷

Buckingham, Urfa şehrinde bulunan pazaryerleri, pazaryerlerinin fiziki durumları, ticareti ve tüccarlar hakkında da gözlemlerde bulunmuştur. Şehirde çok sayıda pazaryeri bulunduğunu, pazarların iyi ikmal edildiğini belirten Buckingham; "Urfa'da pazaryerleri ürün çeşidi ve üretim koluna göre düzenlenmiştir. Ayakkabı pazarı küçük fakat diğerlerine göre daha geniş ve temizdir. Pazarın üst kısmı tonozlu bir örtü ile kapatılmış, iç kısmı beyaz rengine boyanmış ve ışığın girişine imkân sağlayacak cam pencereler bırakılmıştır. Diğer pazarların çoğu da bu şekilde üzerleri yağmur ve güneşten koruma amaçlı olarak kapatılmıştır. Bu çeşit pazarlarda genellikle pamuk ve bez ya da kumaş tarzı ürünler satılmakta olup bu pazarlar İzmir, Şam, Kahire ve Halep'teki pazarlara eşdeğerdir. Urfa pazarlarında Hindistan, Türkiye ve İran'dan gelen Kaşmir ve benzeri mallar bulunmasına karşın İngiliz malları pek nadir bulunmaktadır. Eskiden buralarda kumaş, alet-edevat, basma kumaş ve cam ürünlerin ticaretini yapan pek çok İngiliz tüccarının bulunduğu söylenmekte olup günümüzde bu tüccarlardan eser kalmamıştır. Pazarda çok az sayıda kalitesi düşük Halep kökenli Frenk tüccarların sahip olduğu kumaş balyaları bulunmaktadır." sözleriyle pazaryerlerindeki gözlemlerini aktarmaktadır. Ayrıca Urfa'nın ticaret potansiyelini değerlendiren Buckingham, pazaryerlerinde bulunan kumaşların düşük kalitede ve yüksek fiyatlı olduğunu belirtmekte, Halep'te bulunan İngiliz kumaş fabrikalarının gücünün artırılması durumunda İngiliz mallarının

---

¹⁵ Buckingham a.g.e, s.78.

¹⁶ Buckingham, a.g.e., s.79.

¹⁷ Buckingham, a.g.e., s.79

kalitesinden ötürü pazarda hâkimiyeti sağlayacağını düşünmektedir.¹⁸

Şehirde çok sayıda han ya da kervansaray bulunduğunu dile getiren Buckingham; *“Bu hanlardan Kulakoğlu Hanı şehrin dış eteklerinde bulunmaktadır. Bu han avlusunda yüklü olarak yüz deve, çevresindeki ahırlarda pek çok at, eşek ve katır ile üst kısmında bulunan odalarda yaklaşık iki yüz yolcuyla barındırabilecek kapasitede bir handır. Handa iyi kalitede bir su kuyusu ve insanların altında serinledikleri ve vakit geçirdikleri yapraklı bir ağaç bulunmaktadır. Şehirde bulunan diğer bir han ise Han-el-Gümrük’tür. Han’ın alt ve üst odaları yaklaşık yüz kişiyi barındırabilir. Odaların pek çoğu en az sekiz on kişiyi tek oturumda alabilecek büyüklüktedir. Bu odaların birçoğu halı, minder ve yastıklarla döşenmiştir. Bu hanın bir kapısı pazaryerine açılmakta olup pazaryeri ile iletişim halindedir. Hanın diğer kapısında bulunan sokakta bir cami bulunmaktadır. Müslümanlar bu camide ibadet etmektedir.”* diyerek bu hanlar hakkında tafsilatlı bilgiler de paylaşmaktadır.¹⁹

Şehirde görünen minareli on beş cami bulunduğunu belirten Buckingham, bu camilerden *“İbrahimü'l-Halil”* Camisi olarak bildirdiği *“Halilü'r-rahman”* Camisi'nin şehirdeki en geniş cami olmamasına karşın dış görünüşünün en güzel olan cami olduğunu bildirmektedir. Buckingham ayrıca cami külliyesinde bulunan Balıklı Göl ve göldeki balıklarla ilgili; *“Cami aynı zamanda en çok saygı gören bir cami olup camide bulunan havuz balıklarla dolu olup balıklar Hz. İbrahim saygısına binaen korunmaktadır. Şehir ahali balıklar tutulsa bile hiçbir pişirme işlemi vücutları üzerinde herhangi bir etki yaratmaz inancına sahiptir. Ben bu inancın sadece bir batıl inanç olduğuna inanıyorum ve bu inanç sadece alt sınıfa mensup ahali üzerinde bu kaynağın bozulmaması için etkilidir...”* bilgisini paylaşmaktadır. Buckingham Balıklı Göl'den Hıristiyan tebaa tarafından çalınan balıkları akşam yemeğinde yediğini de ilave etmektedir.²⁰

Buckingham Urfa'da dört ya da beş büyük hamam olduğunu belirtmektedir. Bu hamamların çok iyi oldukları söyleyen Buckingham, Urfa ziyaretinde kaldığı hana yakın olan bir hamamda yıkandığını söylemektedir. Ayrıca hamamlardan

---

¹⁸ Buckingham, a.g.e., s.80 vd.

¹⁹ Buckingham, a.g.e., s.81.

²⁰ Buckingham, a.g.e., s.82.

kadın ve erkeklerin farklı saatlerde istifade ettiğini, erkekler için şafak ve sabah vakitlerinde, kadınlar için ise gün batımı vakitlerinde hizmet verildiğini belirtmektedir.²¹

Urfa'da bulunan imalathanelerin çoğunlukla tüketimdeki önceliğine göre tesis edildiğini söyleyen Buckingham, şehirde tüketimi en çok olan malın pamuklu olmasından dolayı pamuk ve yün dokuma imalathanelerinin göze çarptığını belirtmektedir. Ayrıca kumaş imalatının yaygın olmakla birlikte İngiliz kumaşı kalitesinde gömlek, erkek ve kadın kıyafeti ile diğer amaçlı kullanım için olan kumaş imalatı yapıldığı bilgisini paylaşmaktadır. O, ayrıca *“Kumaşlara baskı yapıldığında başörtüsü, şal ve kaftan gibi farklı şekillere dönüşebilmektedir. Bu kumaşlar aynı zamanda Türkiye’de yaygın olarak kullanılan divanlarda yastık olarak da kullanılmaktadır. Pamuk kumaşların baskı işlemi çok yavaş ve zahmetlidir. Baskı işlemine tabi olan kumaşların fiyatı ikiye katlanmaktadır. Urfa’da imal edilen yünlü kumaşlar pamuklu kumaşlara göre daha kalındır. İngiltere’de denizcilerin giydiği kışlık ceketlerin kalınlığına eşit kalınlıktadır. Yün kumaşlar genelde orijinal renkleri olan kahverengi olmakla beraber bazen de çivit ile boyamaya tabi tutularak satılmaktadır.”* sözleriyle kumaş dokumacılığı hususunda oldukça tafsilatlı bilgiler vermektedir.²²

Buckingham, Urfa'da kumaş imalathanelerine ilaveten diğer iş kolları olan halı dokumacılığı, semercilik, demircilik, duvar ustalığı ve marangozluğa yönelik tespitlerde de bulunmuştur. Buckingham; *“İyi kalitede birkaç çeşit halı dokunmaktadır. Bazı imalathaneler keçeden çuval ve torba imal etmektedir. Çok iyi kalitede ipek kuşak imali yapılmaktadır. Şehirde her çeşit semer ve demircilik iyi bir şekilde ifa edilmektedir. Duvar ustaları ve marangozların işçiliği diğer büyük Türk şehirlerindeki ustaların işçiliğe eşit durumdadır...”* tespitleriyle Urfa'da zanaatın gelişmiş olduğunu dile getirmektedir.²³

Buckingham, yemek kültürüyle ünlü Urfa'nın küçük olmasına karşın şehirde bol miktarda lokanta ve kahvehane bulunduğunu lokantalarda kuzu etinden kebab yapıldığını, kahvehanelerde nargile içiminin yaygın olduğunu yazmaktadır. Kuzu etinin küçük parçalara ayrılıp demir şişe dizilerek kömür

---

²¹ Buckingham, a.g.e., s.82.

²² Buckingham, a.g.e., s.83 vd.

²³ Buckingham, a.g.e., s.85.

üzerinde pişirilen kebaptan bahseden Buckingham, Urfa yöresinde yaygın olarak “Kubbe” adı verilen yemekten de bahsetmektedir. Kubbe yemeğinin patates ve kıyma ile ya da sade olarak servis edildiğini belirtmektedir. Buckingham, Urfa’nın yemek kültürü ile ilgili olarak; *“Bu yemekler lokantalarda, kahvehanelerde ya da özel konutlarda yenebilmektedir. Şehirde bol miktarda bulunan sebzelerin arasında geniş yapraklı marul da bulunmaktadır. Marul günün her saatinde yenilebilmektedir. Çiğ pırasa ve soğan kebabın yanında servis edilmektedir. Urfa’da sıcak yaz aylarında Toros dağlarından getirilen karlar bir İngiliz poundu ağırlığı bir para karşılığında satılmaktadır. Bu karlar tatlandırıcılarla karıştırılıp yenilmektedir. Ucuz yollu bu ferahlatıcıyı en fakir insanlar bile satın alabilmektedir. Buzlu süt, ballı şerbet ve tarçımlı su zengin kesim için günün sığağını alan lüks ürünlerdir.”* bilgisini paylaşmaktadır.²⁴ Buckingham, Urfa’da yetiştirilen meyve çeşitlerine yönelik olarak yaptığı gözlemlerde Urfa’da esasen dut, ayva, kayısı, incir, fıstık ve nar meyvelerinin yetiştirildiğini narenciye ürünlerinden limon, portakal ile karpuz tarımının görülmediğini belirtmektedir.²⁵

Buckingham Urfa ahalisinin nüfusu, etnik kökenleri, dinleri ve konuşulan dillere yönelik olarak da önemli bilgiler vermektedir. Bu hususta; *“Urfa’nın nüfusu yaklaşık olarak 50.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun içerisinde 2.000 Hıristiyan, 500 Musevi bulunmakta olup geri kalanı Müslüman ahalden oluşmaktadır. Hıristiyanlar çoğunlukla Ermeniler ve Süryanilerden mütevellittir. Her grubun ayrı kilisesi bulunmaktadır. Ayrı mahallelerde ikamet ederler. İnanç, ritüel ve dilleri birbirinden oldukça farklıdır. Ermeniler genellikle Türkçe, Suriyeliler ise Arapça konuşmaktadırlar. Hem Hıristiyan hem de Museviler ticaretle işgallerdir. Bir kısım tüccar kervanlar ile ticaret yaparken diğer kısım tüccar ise sabit pazarlarda satış yapmaktadır. Musevi tebaaya ait bir sinagogunun varlığına şahit olamadım. Fakat evlerinin haricinde bir ibadet yerlerinin olduğunu tahmin ediyorum. Urfa’da çoğunlukla Türkçe konuşulmaktadır. Pazaryerlerinde nadiren de olsa diğer dillere rastlanmaktadır. İbranice, Ermenice, Kürtçe, Suriye dili, Arapça ve Farsça bu dillere mensup ahali tarafından konuşulmaktadır.”* demektedir.²⁶ Buckingham ziyareti esnasında yerel ahali ile de

---

²⁴ Buckingham, a.g.e., s.85.

²⁵ Buckingham, a.g.e., s.86.

²⁶ Buckingham, a.g.e., s.86.

temas kurarak onlarla konuştuğunu ve onların büyük bir hoşgörüyü sahip olduklarını şu sözlerle anlatmaktadır: *“Konuşma şansı bulduğum yerel halk kibar ve farklı din ve yabancılara karşı saygılıdır.”*²⁷

Urfa ahalisinin giyim kuşamları hakkında değerlendirme yapan Buckingham; *“Müslüman tebaaya mensup erkekler Şam vilayetindeki erkeklerin giyim şeklinde giyinmektedir. Urfa’da erkekler genelde fes takarlar. Poşular genelde geniş, parlak, çok renkli ve kışlarından püsküllüdür. Gömlelerde göze çarpan şey diğer yerlerdeki gömlelerin aksine kol kesimleri bilek hizasında değil yere değecek kadar uzun olarak kesilmesidir. Kadınlar alt elbiselerinin üzerine kaftan giymekte ve yüzlerini peçe ile örtüp İstanbul parfümü kullanmaktadırlar.”* sözleriyle kılık-kıyafet ile ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. Ayrıca Urfa’da dövmenin oldukça yaygın olduğunu, neredeyse tüm sosyal sınıflara ait insanların yüzlerine dövme yaptırdıklarını vurgulamaktadır.²⁸

2. James Silk Buckingham’ın Mardin Gözlemleri

Buckingham, Urfa ziyaretinin ardından 22 Haziran 1816 tarihinde Mardin’e ulaşmıştır. Mardin’e adını veren efsane ve Mardin adının etimolojik olarak tanımlamasını yerel halktan öğrendiği hikâye üzerinden seyahatnamesine aktarmıştır. Efsaneye göre civarda yaşayan bir Kürt bölgesindeki insanların tehdidinden korunmak için evini buraya inşa etmiştir. Sürülerinden kaçan koyunları bu tepede aramak için buraya gelen kadınlar bu adamın evini bulmuş ve evin ulaşılabilir olduğundan dolayı şaşırıp kalmışlardır. Adamla bu konuda sohbet ederken adama *“Mare--deen”* demişlerdir. *“Mare--deen”* Kürtçeden Arapçaya tercüme edildiğinde *“Rajulmajnoon”* İngiliz dilinde ise *“Mad-man”* yani *“çılgn adam”* anlamına gelmektedir. *“Mare-deen”* zamanla Mardin ismine dönüşmüştür.²⁹

Buckingham Mardin şehrinin genel görünüşüyle ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: *“Mardin yüksek bir tepenin eteklerine kurulmuştur. Tepe şehir ile aynı adı taşımaktadır. Bu tepenin zirvesi tamamıyla kireç taşıyla kaplıdır. Tepe üzerinde bir kale bulunmaktadır. Şehir kalenin aşağısında bu tepenin doğu ve güney kısımlarına inşa edilmiştir. Tepenin dik yamacı kale için*

²⁷ Buckingham, a.g.e., s.88.

²⁸ Buckingham, a.g.e., s.87.

²⁹ Buckingham, a.g.e., s.189 vd.

doğal bir savunma hattı oluşturmaktadır. Kalede az sayıda top bulunmaktadır. Mütesellimin de yaşadığı kale bölgesini koruyan yaklaşık elli kadar asker bulunmaktadır. Şehir kale ile birleşen surlarla çevrilmiştir. Surların çevresi kale ile beraber iki milden daha fazla uzunluktadır. Surlar bölgenin coğrafyasından dolayı düzensiz bir şekilde ilerlemektedir...³⁰ Görüldüğü gibi Buckingham, Mardin'in stratejik konumu, kalesi, surları ve kaledeki askerî varlığı ile ilgili bilgiler vermektedir.

Mardin evleri ve sokaklarıyla ilgili gözlemlerde bulunan Buckingham, Mardin'deki evleri ve tepe eteklerine konumlandırılmalarını Roma tiyatrolarına benzetmiştir. Bu hususta; *“Şehirdeki sokaklar Malta'daki sokaklara benzer şekilde ardeşik şekilde bulunmaktadır. Evler taştan yapılmış olup iyi taş işçiliğiyle yapılmış az sayıda ev bulunmaktadır. Evler genellikle küçük ve sadedir. Evlerin damları genelde düz olmakla beraber damlarında tahta kalaslardan yapılmış yaz sıcaklarında uyumak, akşamları vakit geçirmek ve yemek yemek için kullanılan sundurmalar bulunmaktadır.”* demektedir.³¹

Şehirde sekiz caminin bulunduğunu kayıtlara geçen Buckingham bu camilerden beş tanesinin küçük ve sade, diğer üç caminin ise büyük olduğunu söylemektedir. Ona göre *“Camilerin kapı ve pencerelerinde Arap tarzı taş işçiliği bulunmaktadır. Bu camilerden Ulu Cami'nin minaresi eşsizdir. Minare kare şeklinde taban üzerine dairesel olarak uzanmaktadır. Minarenin üzerinde taş işçiliği ile yapılan kabartma süslemeler bulunmaktadır.”* Buckingham şehirde Ulu Cami'nin eskiden bir kilise olduğunu söylendiğini belirtmektedir. Kendisine göre camiye dışarıdan bakıldığında kilise olduğuna dair bir intiba taşımamaktadır.³²

Buckingham Mardin'de bulunan hamam, kahvehaneler, kervansaray ve pazaryerleri ile ilgili tafsilatlı olmayan sınırlı bilgiler sunmaktadır. Bu hususta; *“Şehirde üç adet hamam bulunmaktadır. Bu hamamlara çok sayıda insan gelmediği ve suların yetersiz olduğu söylenmektedir. Bu hamamlardan birisi “Hamam el-Emir” hamamıdır. Genellikle Türk şehirlerinde yaygın olarak bulunan kahvehaneler bu şehirde bulunmamaktadır. Şehirde gördüğüm tek kervansaray küçük ölçekte olup şehirdeki en iyi kervansaray olduğu söylenmektedir.*

---

³⁰ Buckingham, a.g.e., s.189 vd.

³¹ Buckingham, a.g.e., s.190.

³² Buckingham, a.g.e., s.191.

Sayıları çok olmasına karşın şehirdeki pazaryerlerinin üzeri diğer pazaryerlerinde olduğu gibi kapalıdır. Pazaryerleri dar ve iyi bir şekilde ikmal edilmemektedir.” demektedir.³³

Buckingham Mardin ahalisinin nüfusu, etnik kökenleri, dinleri ve hane sayılarına yönelik olarak da önemli bilgileri paylaşmaktadır. Ona göre; *“Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 20.000 düzeyindedir. Nüfusun en az üçte ikisi Müslümanlardan oluşmakta olup geri kalanını Hıristiyan ve Museviler oluşturmaktadır. Süryanilerin 2.000, Ermenilerin 500, Katolik Ermenilerin 1.000, Nasturi ya da Keldanilerin 300, Musevilerin ise 400 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu dinlere mensup olan tebaanın kendilerine ait ibadethane ve din adamları bulunmakta olup Süryanilerin şehirde iki kilisesi bulunmaktadır.”*³⁴

Mardin ahalisinin giyim kuşamları hakkında değerlendirme yapan Buckingham tüccar kıyafetinin açık renkli ve canlı olduğunu, pantolon kısımlarının daha düz ve sert kumaştan yapıldıklarını ifade etmektedir. Ona göre; *“Mardin’de neredeyse tüm sınıflara tabi insanlar elbiselerinin üzerine kalın yünlü aba giymektedir. Yazın mümkün olduğunca az kalınlıkta kıyafet giymekte olup en kalın giysi olarak cübbe kullanılmaktadır. Hem Müslüman hem de Hıristiyan kadınlar Mısır’da olduğu gibi mavi renkte kumaştan imal edilmiş örtü ile vücutlarını örtmektedirler. Müslüman kadınlar ayrıca yüzlerini peçe ile kapatmaktadırlar. Kadınların bazıları burunlarına hızm, tüm genç delikanlı ve yetişkin gençler özellikle sağ kulaklarına küpe takmaktadırlar. Bölgede sıkça rastlanan çıban bu bölgede yaşayan insanların yüzlerinde de görülmektedir.”*³⁵

3. James Silk Buckingham’ın Diyarbakır Gözlemleri

James Silk Buckingham 27 Haziran 1816 tarihinde Diyarbakır’a gelmiş ve şehre girmeden önce şehrin konumu ve görünümüyle ilgili ilk gözlemlerini yapmıştır. Buckingham’ın ilk gözlemlerine göre Diyarbakır şehri ilk bakışta görünüş olarak surlarla çevrilmiş ve güçlendirilmiş, hâkim bir konumda ve konumu itibarıyla güçlü bir şekilde savunulan, cami ve kuleleriyle muhteşem bir şehirdir. Bulunduğu bölgenin tamamı toprak olarak verimli ve üretken bir yerdir. Buckingham, şehri şöyle tasvir etmektedir; *“Kürdistan yönüne, doğuya doğru bakan*

³³ Buckingham, a.g.e., s.191.

³⁴ Buckingham, a.g.e., s.191 vd.

³⁵ Buckingham, a.g.e., s.193 vd.

yüksek dağlar muhteşem bir hat çizmektedir. O yönde bulunan bağ ve bahçeler ile köprüler manzaraya katkı yapmakta ve şehrin kurulduğu tepenin eteklerinden geçen Dicle nehri Diyarbakır'a mükemmel bir manzara ve tarımsal bir zenginlik sunmaktadır. Dicle nehrini geçtikten sonra yolun sağ ve solunda bahçeler bulunmakta ve mezarlıklar göze çarpmaktadır. Şehre Türklerin "Mardin Kapısı" Arapların ise "Bab el-Mardin" olarak adlandırdıkları kapıdan girilmektedir. Şehrin tamamı bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Bazalt taşı koyu renklidir ve Ürdün'de bulunan taşlara benzemektedir.³⁶

Buckingham Diyarbakır çevresini saran surların giriş kapıları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler vermiştir. Şehirde dört adet giriş kapısı bulunduğunu, bu kapıların gelinen ya da gidilen yön ve bölgelerin isimleri ile adlandırıldıklarını; "Birinci kapı güneybatıda bulunan "Mardin Kapısı" ya da "Bab el-Mardin" kapısıdır. Batı yönünde bulunan ikinci kapı "Rum Kapısı" (Urfâ Kapısı) ya da "Bab el-Roun"kapısı, kuzey yönünde bulunan üçüncü kapı "Dağ Kapı" ya da "Bab el-Jebel" kapısı, dördüncü kapı ise doğu istikametinde bulunan "Yeni Kapı" ya da "Bab el-Jedeed" kapısıdır. Birinci kapı Mardin yönüne, ikinci kapı Rumeli'ye, üçüncüsü Ermenistan ve Kürdistan dağlarına, yeni ve dördüncü kapı ise Dicle nehri yönüne açılmaktadır." sözleriyle dile getirmektedir.³⁷

Üçüncü ve dördüncü kapı arasında şehrin kuzeydoğu açısında bir kale bulunduğunu belirten Buckingham kale, kalenin bulunduğu surlar, hâkim konumu ve askeri varlığı konusunda "Kale aşağısında Dicle nehrinin akış yönüne bakmakta olup tüm şehre hâkimdir. Şehri saran surlarda kare ve yuvarlak biçimde kuleler bulunmakta olup surlar yüksek ve güçlü bir şekilde kesme taştan inşa edilmiştir. Surların en güçlü olduğu kesimleri ise kuzey yönünde olmaktadır. Surların bu kısmı ilaveten güçlendirilmiş ve topçu bataryaları ile donatılmıştır. Toplar surlarda bulunan pencereler vasıtasıyla hedeflenmektedir. Kaleden bakıldığında şehrin uzak kısımları rahat bir şekilde görülebilmektedir. Batı yönüne bakıldığında Karadağ uzantıları görülebilmektedir. Dağ orta yükseklikte olup düzenli bir şekilde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmakla beraber Diyarbakır'a 10-15 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Kuzey yönünde Muş Dağı bulunmakta olup bu dağ üzerinden Ermenistan ve Erzurum'a

---

³⁶ Buckingham, a.g.e., s.208.

³⁷ Buckingham, a.g.e., s.210 vd.

gidilmektedir. Muş Dağı doğu istikametinde Diyarbakır'a yaklaşık olarak 20 mil uzaklıkta bulunmakta olup batı-doğu yönünde uzanmaktadır. Muş Dağı, Toros dağlarının uzantısıdır. Kuzeydoğu yönünde aşağı doğru kıvrılan Dicle nehri görülmektedir. Kale şehre hâkim olmasına karşın yıkık ve bakımsız bir durumdadır.” bilgilendirmesini yapmaktadır.³⁸

Diyarbakır şehrinin Urfa şehrinde olduğu gibi geniş bir alana yayılmadığını belirten Buckingham, Diyarbakır'daki evlerin Urfa evlerinden görünüş itibarıyla tamamen farklı olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir; *“Urfa evleri genellikle beyaz kireç taşından imal edilmesine karşın Diyarbakır'daki evlerin birinci katları siyah bazalt taşlarından, üst katları ise koyu renkli tuğlalardan inşa edilmiştir. Şehrin içerisinde birkaç cami, kule ve içerisinde ağaçlar olan bahçeler bulunmaktadır. Bu manzara binaların ağır rengini birazda olsa hafifletmektedir.”*³⁹

Buckingham Diyarbakır'ın nüfusunun yaklaşık 50.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Nüfusun çoğunluğu askerler, memurlar, tüccarlar ve tamircilerden mütevellit Osmanlı Türklerinden oluşmaktadır. Türklere ilaveten sayıları 1.000 civarında olan Ermeni tebaanın da bulunduğunu belirten Buckingham, Katolik cemaatine mensup Türk, Arap ve Ermeni hane sayısının 500 civarında olduğunu ve Süryani mezhebine mensup 400 hane bulunduğunu söylemektedir. Hristiyan cemaat arasında Rumların da bulunduğu dikkatini çeken Buckingham, Rumların sayısının 50 hane civarında olduğunu kayda geçmektedir. Diyarbakır'da bulunan Musevi ahali konusunda ise sayılarının Halep, Bağdat ve İstanbul'a olan göçlerden dolayı hızla düştüğünü ve bu nedenle hane sayılarının bir düzineden daha az olduğunu ilave etmektedir.⁴⁰

Buckingham, *“Kaleden bakıldığında Diyarbakır'da minareli 15 caminin olduğu görülmektedir. Bu camilerden dokuzunun minareleri İslami mimari ile dairesel olarak inşa edilmiştir. Kalan diğer altı caminin minareleri kare şeklinde Hristiyan Kilisesi tarzında inşa edilmişlerdir. Bu camilerin bir zamanlar kilise oldukları düşünülmektedir. Hristiyan kiliselerine gelince Ermenilerin iki adet kilisesi bulunmaktadır. Bu kiliselerden birincisi geniş ve zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Diğeri ise küçük ve sade bir şekilde dekore edilmiştir.*

---

³⁸ Buckingham, a.g.e., s.211 vd.

³⁹ Buckingham, a.g.e., s.212.

⁴⁰ Buckingham, a.g.e., s.213.

Katolik cemaatinin bir kilisesi bulunmakta olup iki İtalyan rahip bu kilisede yaşamaktadır. Süryanilere ve Rumların kendilerine ait ibadethaneleri bulunmakla beraber Musevilere ait bir adet sinagog mevcuttur.” sözleriyle şehirdeki dinî yapılarla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.⁴¹

Diyarbakır’da yirmi hamamın bulunduğunu belirten Buckingham; *“Bu hamamların en önemlileri Vahap Ağa Hamamı, Paşa Hamamı, Pazar Hamamı, Kale Hamamı, Deve ve Eşek Hamanlarıdır. Vahap Ağa Hamamı ve Paşa Hamamı isimlerini kurucularından almakta olup Pazar Hamamı ve Kale Hamamı buldukları mevkiden isimlerini almaktadır. Deve ve Eşek Hamamı ise ismini gelip geçen kervanların uğradıkları bir yer olduğundan dolayı bu ismi almıştır. Bu hamam şehirdeki en ucuz hamam olduğundan dolayı genellikle fakir insanlar tarafından tercih edilmektedir.* bilgisini paylaşmaktadır.⁴²

Buckingham Diyarbakır’da yaklaşık olarak 15 han ve kervan saray tespit etmiştir. Bunların en önemlilerinin Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Yeni Han, Paşaoğlu Hanı, Bacı Han, Abacıhan, Deliler Hanı, Kalahhan, Tabunhan, Aratahan olduğunu belirtmektedir. Ona göre; *“bu hanlardan Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han en güzelleri olmakla beraber Urfa’daki hanlardan daha iyi durumdadırlar. Hanlar iki kattan oluşmakta olup üst katlarda aileler kalmaktadır. Odalarda mutfak, ocak ve diğer eşyalar mevcuttur.”*⁴³

Buckingham Diyarbakır’ın ticarî potansiyeli ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Pazaryerlerinin düzenli bir şekilde olmadığını, Türkiye’nin diğer yerlerinde olduğu gibi üzerlerinin kapalı olduğunu söyleyen Buckingham; *“Pazaryerleri dar, eğri büğrü ve üzerleri çoğunlukla tahtalar ile kapatılmıştır. Pazaryerleri buna karşın iyi bir şekilde ikmal edilmekle beraber iş saatlerinde insanlarla doludur. Şehirde bulunan imalathaneler Şam’da bulunan imalathaneler gibi temel olarak pamuk ve ipekten üretim yapmakta,, şehirde yaklaşık olarak 1.500 dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Hasan Paşa Hanında pamuk kumaşa basma işi yapan 500 basmacı, deri imalatı işinde ayakkabı ve semer üretimi yapan 300 imalathane ve 100 adet demirci ya da nalbant bulunmaktadır. Burada tüketilen kumaşlar Halep üzerinden gelerek Avrupa’dan temin edilmektedir. Cam ürünler*

---

⁴¹ Buckingham, a.g.e., s.214.

⁴² Buckingham, a.g.e., s.214.

⁴³ Buckingham, a.g.e., s.214 vd.

Almanya'dan, Kaşmir, baharat ve ilaçlar Bağdat üzerinden Hindistan'dan tedarik edilmektedir. Ahalinin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak meyve, sebze ve tahul ürünleri bölgeden temin edilmekte olup bol miktarda bulunmaktadır. Şehrin ihtiyacı olan ürünler şehir nüfusuna yetecek durumdadır.” tespitlerinde bulunmaktadır.⁴⁴

Buckingham Diyarbakır'ın idari yönetimi ve asker varlığıyla ilgili de değerli bilgiler vermektedir. Ona göre; *“Diyarbakır'ın mevcut valisi Kalender Paşa'dır. Kalender Paşa, doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlı olarak görev yapmaktadır. Paşa'nın Diyarbakır'daki askeri gücü yaklaşık 1.000 askerden oluşmaktadır. Askerlerin yarısından fazlası Türk süvarilerden oluşmakta olup geri kalanları ise Arnavut piyade askerlerinden müteşekkildir. Şehrin kırsal kesiminde hem Türk hem de Kürtlerin çete reisleri de bulunmaktadır. İhtiyaç halinde bazı imtiyazlar verilerek askeri hizmet altına alınmaktadırlar.”*⁴⁵

Buckingham şehirde yaşayan insanların giyim ve kuşamlarına yönelik olarak tafsilatlı şu bilgileri aktarmaktadır: *“Şehirde yaşayan Ermeniler İstanbul, İzmir ve Ön Asya'nın Kuzey kesimlerinde yaşayan Ermenilerin taktıkları kalpağı Diyarbakır'da takmamaktadırlar. Ermeniler kalpak yerine Arap tarzı poşu ya da türban giymektedir. Bölgede yaşayan Arap ve Kürtler kendilerine özgü yerel kıyafetler giymektedirler. Kadınlar Şam ve İzmir'de olduğu gibi düz pamuklu kumaştan entari giymektedirler. Kadınlar bazen Mısır ve Suriye'de olduğu gibi ekoseli/kareli pamuklu kumaştan entari giymektedirler. Diyarbakır'da Kahire'deki zengin sınıfın giydiği siyah ipek kumaşlı entarilere de rastlanmaktadır. Mezopotamya'da yaygın olan şark çıbanı Diyarbakır'da hem kadın hem de erkeklerin yüzlerinde görülebilmekte, çıbanın sebebinin ise ahali tarafından bölgenin suyu ve havasına bağlandığı söylenmektedir. Çıbanın tedavisinden sonra bile izleri kalmaktadır.”*⁴⁶

4. James Silk Buckingham'ın Musul Gözlemleri

James Silk Buckingham Diyarbakır'dan sonra 6 Temmuz 1816 tarihinde Musul'a gelmiş ve şehrin genel görünümünü konusunda şu değerlendirmeleri yapmıştır; *“Musul Dicle Nehrinin batı yakasında birkaç mil nehir civarında uzanan alçak*

---

⁴⁴ Buckingham, a.g.e., s.215.

⁴⁵ Buckingham, a.g.e., s.215 vd.

⁴⁶ Buckingham, a.g.e., s.221 vd.

ve düz bir bölge üzerinde bulunmaktadır. Şehre kuzeybatı yönünden girişte şehrin bir zamanlar hendek ile çevrili olduğu görülmektedir. Günümüzde hendek toprakla dolmuş ve işlevini yitirmiştir. Şehri saran surlar yıkılmakta olup top atışlarına engel olabilecek bir konumda değildir. Şehrin genel görünüşü kaba ve tatsızdır. Sokaklar dar, kıvrımlı ve taşsızdır. Pazaryerleri, camiler ve saraylar estetikten uzaktır. Evler çoğunlukla harçla yapılandırılmış taştan inşa edilmiş ve duvarları çamur ile sıvanmıştır. Evler yüzey ölçüsüne göre eğimle yapılmıştır. Keresteler nadirliği ve yüksek fiyatlarından dolayı ev inşalarında çok az kullanılmaktadır.⁴⁷

Buckingham, Musul'daki pazaryerlerine yönelik yaptığı değerlendirmede pazaryerlerinin Kahire'deki pazaryerleri kadar güzel olmadığını, çok sayıda pazaryeri olmakla beraber pazaryerlerinin komşu bölge Kürdistan'dan gelen mallarla iyi bir şekilde ikmal edildiğini belirtmektedir. Buckingham, Musul'da yapı ve tasarımı iyi durumda, Hindistan ve Avrupa'dan gelen mal ve ürünlerle ikmal edilen, zengin mal ve ürünlerin satıldığı tek bir pazaryerinin bulunduğunu da ilave etmektedir.⁴⁸

Buckingham, Musul'daki kahvehane ve hamamlara dair sınırlı bilgi paylaşmaktadır. Şehirde çok sayıda kahvehanelerin bulunduğunu, genelde geniş olduklarını ve bazı kahvehanelerin bir sokağı sağlı ve sollu olarak kapladığını ve bunlarında üzerlerinin kapalı olduğunu söylemekte ve sokak tarzı kahvehanelerde insanların sokak kenarına konulan sedir ve divanlar üzerinde oturduklarını ilave etmektedir. Buckingham, Musul şehrinde bulunan hamamlara yönelik olarak şehirde yaklaşık olarak otuz tane hamam bulunduğunu belirtmiş fakat bu hamamlara yönelik olarak sadece götürüldüğü tek bir hamam konusunda değerlendirmede bulunmuştur. Götürüldüğü hamamın görünüş ve rahatlık bakımından Kahire, Şam ve Halep hamamlarıyla karşılaştırılacak kadar iyi olmadığı değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁹

Şehirde bulunan ibadethanelere yönelik olarak yaptığı gözlemlerde Musul'da elli caminin bulunduğunu söyleyen Buckingham, bu camilerin otuz tanesinin küçük ve sade, yirmisinin ise büyük olduğunu belirtmektedir. Bu camilerden bir tanesinin minaresinin bulunduğunu ve tuğladan inşa edildiğini,

---

⁴⁷ Buckingham, a.g.e., s.286.

⁴⁸ Buckingham, a.g.e., s.287.

⁴⁹ Buckingham, a.g.e., s.287.

minarenin tabanının kare şeklinde olup üst kısımlarının dairesel olduğunu ve dış kısmının Arap alfabesiyle işlendiğini söyleyen Buckingham, şehirde Hıristiyan tebaaya ait Keldaniler, Yakubiler, Süryaniler ve Katolikler tarafından kullanılan on dört kilisenin bulunduğunu da ilave etmektedir.⁵⁰

Musul şehrinin nüfusunun yerel ahaliye göre 100.000 civarında olduğunu belirten Buckingham, şehrin nüfusunun yerel ahalinin düşündüğünün aksine 50.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. Nüfusun temelini eşit ölçüde Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan Müslümanlar ile şehirde kendilerine ait sinagogları da olan 300 Musevi aile, 1.000 Hıristiyan Katolik aile, 500 Süryani aile ve 300 Yakubi aileden oluştuğunu aktarmaktadır.⁵¹

Buckingham Musul'un idari yönetimi, asker varlığı ve savunmasıyla ilgili şu kıymetli bilgileri vermektedir; *“Musul şehri idari olarak iki tuğlu bir paşa tarafından yönetilmektedir. Paşa'nın sorumluluk sahası iki mile kadar uzanmaktadır. Atamasını İstanbul'da bulunan Sultan'dan doğrudan aldığı için Halep, Urfa ve Bağdat Paşası'ndan bağımsızdır. Mevcut Paşa'nın ismi Hamid'tir. Tüm ahali tarafından saygı görmektedir. Şehirdeki askeri kuvvet bir şehri ve çevresini savunacak şekilde 1.000 asker kadardır. Askerlerin çoğunluğu süvarilerden oluşmaktadır. Askerlerin yarıya yakını Paşa'nın ikamet ettiği sarayda bulunmaktadır. Şehrin savunması Dicle nehrinin sularının salınmasıyla oluşan bir ada üzerinde bulunan bir kale ile yapılmaktadır. Kalede top bulunmamaktadır.”*⁵²

Musul'da ticaretin eskiden çok hareketli olduğunu fakat günümüzde ticari hareketliliğin düşük düzeyde olduğunu aktaran Buckingham şehirde Halep'e gidip gelen, Basra üzerinden gelen Hint ve Avrupa mallarını takas edip mal getiren tüccarların bulunduğunu belirtmektedir. Musul'a getirilen malların Tokat'a ve Ön Asya'nın yukarı kesimlerine gönderildiğini, bu malların karşılığında ise bakır madeni alınıp madenlerin Bağdat'a gönderildiğini ilave etmektedir. Şehirde yapılan tek üretimin pamuklu bez üretimi olduğunu ve mavi renge boyanan bu

---

⁵⁰ Buckingham, a.g.e., s.288.

⁵¹ Buckingham, a.g.e., s.290.

⁵² Buckingham, a.g.e., s.290.

kumaşların alt sınıfa mensup ahali tarafından kullanıldığını aktarmaktadır.⁵³

Buckingham, Musul ahalisinin giyim ve kuşanlarına dair yaptığı gözlemlerde erkeklerin Türk modeli giyindiklerini, başlarına Suriye'deki gibi poşu giydiklerini, kadınların ise Suriye ve Mısır'da olduğu gibi ekoseli entari giydiklerini ve yüzlerini koyu renkli peçe ile kapattıklarını belirtmektedir. Şehirdeki genç erkeklerin kulaklarına tek altın halka küpe, kadınların da türkuaz taşlı küpe ve burunlarına hızma taktıklarını söylemektedir.⁵⁴ Buckingham Musul'da ahali tarafından konuşulan dilin Arapça olduğunu ve kullanılan Arapçanın Kahire ve Halep'te konuşulan Arapçadan oldukça farklı olduğunu bildirmektedir. Konuşulan dilde Türkçe, Farsça ve Hintçe kelimelerin de mevcut olduğunu eklemektedir.⁵⁵

5. James Silk Buckingham'ın Erbil Gözlemleri

Buckingham Musul şehriden sonra Erbil'e gelmiştir. Nüfusunun 10.000'i aştığı rapor edilen Erbil'in aslında 5.000 civarında bir nüfusa sahip olduğunu söyleyen Buckingham; *"Şehirde orta büyüklükte ve minareleri olan iki cami bulunmaktadır. Sabahın erken saatleri olmasına karşın şehirde bulunan pazaryerleri doludur. Sokak arasında bulunan pazaryerlerinin üzerleri ağaç dalları ile kapatılmıştır. Şehirdeki evler güneşte kurutulmuş tuğlalar ile inşa edilmiş ve sokaklarda iyi giyinmiş insanlar bulunmaktadır."* sözleriyle şehri tasvir etmektedir. Buckingham şehir merkezinde bulunan Erbil kalesi hakkında yapmış olduğu gözlemlerde; *"Erbil şehrinin ana özelliği şehir merkezinin ortasında bir tepe üzerinde bulunan kalesidir. Bu kale Suriye'deki Halep ve Emessa (Humus) kaleleri kadar büyük bir kaledir. Kalenin üzerinde bulunduğu tümsek kare şeklindedir. Şehirdeki evlerin büyük kısmının kale etekleri dış kısmına dağılmış olmasına karşın surları tuğladan inşa*

---

⁵³ Buckingham, a.g.e., s.291.

⁵⁴ Buckingham, a.g.e., s.292.

⁵⁵ Buckingham Musul şehrinin tarihinde yaşadığı önemli olaylara yönelik olarak bazı bilgiler de vermektedir. Ona göre; *"Musul Hicri 654, Miladi 1264 tarihinde Moğol Hükümdarı Cengiz Han tarafından ele geçirilmiştir. O vakitler 700-800.000 insanın katledildiği ve Dicle nehrinin kana bulandığı söylenmektedir. Şehir Hicri 796 tarihinde Timur tarafından bir kez daha yıkıma uğramıştır. Şehir ünlü Venedikli seyyah Marco Polo'da ziyaret etmiştir. Musul 1743 yılında Nadir Şah'ın kırk gün süren bombardmanına maruz kalmıştır."*Bkz. J.S. Buckingham, a.g.e., s.292 vd.

edilmiş olan Kalenin iç kısmında çok sayıda ev bulunmaktadır.” tespitlerinde bulunmaktadır.⁵⁶

6. James Silk Buckingham’ın Kerkük Gözlemleri

James Silk Buckingham Musul’u müteakip güney istikametinde ilerleyerek 9 Temmuz 1816 tarihinde Kerkük şehrine ulaşmıştır. Buckingham geceyi geçirdikten sonra kısa süre kalacağı Kerkük’ü gözlemlemek üzere yerli ahalden bir rehber ile şehre çıkmıştır. Buckingham şehrin üç kısımdan oluştuğunu belirtmektedir. Bu kısımlardan birisi Erbil’deki gibi olan insan eliyle bir eğim verilerek şekillendirilmiş bir tümsek üzerinde bulunan bölgedir. Bu tümsek üzerinde surlar ile çevrilmiş içerisinde fazla sayıda ev ve minareleri olan üç caminin bulunduğu bir kaleden ziyade daha çok güçlendirilmiş bir şehir bulunmaktadır. Şehrin bu bölgesinde Müslümanların haricinde kimsenin ikamet etmesine izin verilmemektedir. Burada yaşayanların sayısının 5-6.000 olduğu düşünülmeyle beraber bu sayı biraz abartılmaktadır. İkinci kısım birinci kısma kıyasla içinde ikamet edenler ve stratejik konumuna göre daha alt seviyede olmasına karşın üç kısım arasında büyük farkla en geniş ve nüfus olarak en yoğun olan bölgedir. Bu bölge kalenin eteklerine dağılmış ve önemli han, kahvehane ve pazaryerlerinin bulunduğu yerdir. Yalnızca iki caminin minaresi görülmektedir. Bu bölgede sadece Müslümanlar değil Ermeniler, Nesturiler ve Hıristiyan Süryaniler yaşamaktadır. Bu bölgenin nüfusu yaklaşık olarak 10.000 kişidir. Bölgenin aşağısında bulunan mezarlık oldukça geniştir. Üçüncü kısım ikinci kısma yaklaşık olarak yarım mil uzaklıktadır. Bu kısımda oldukça fazla miktarda hurma ağacı bulunmaktadır. Üçüncü kısım ise diğer kısımlara göre daha küçük ve dağınıktır. Nüfus olarak 1.000 civarındadır. Şehrin toplam nüfusu 15.000 olarak kabul edilebilir. Üç kısımdan oluşan Kerkük’ün her bir kısmında 10 cami, 24 kahvehane, 10 han, 2 hamam bulunmaktadır. Farklı mezheplere mensup Hıristiyan cemaate ait ibadethane sayısı dört ya da beştir. Şehir idari yönden Bağdat Paşasına bağlıdır. Yönetimde vali tek başımadır ve asker olarak sadece kendisini koruyacak kadar bir asker sayısına sahiptir.⁵⁷ Kerkük’teki petrol kaynaklarının varlığına da dikkat çeken Buckingham “*Kerkük ve civarında topraktan alev çıkaran çok fazla miktarda petrol kaynağının bulunduğu söylenmektedir. Dünyanın başka hiçbir yerinde*

---

⁵⁶ Buckingham, a.g.e., s.325 vd.

⁵⁷ Buckingham, a.g.e., s.336 vd

*bulunmayan bu kaynakları ahali taıııdan gelen bir mucize olarak gormektedir. Bu kaynakların aslen Altınköprü civarındaki kayalık tepelerde bulunduğu söylenmektedir.*⁵⁸ sözleriyle bölgenin petrol konusunda zengin olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹

7. James Silk Buckingham'ın Kifri Gözlemleri

Musul'dan ayrılıp Kerkük üzerinden 12 Temmuz 1816 tarihinde Kifri şehrine ulaşan Buckingham, Kifri şehrinin çorak tepelerin bitim hattında bulunan bir ova üzerinde bulunduğunu, şehrin oldukça geniş ve surlarla çevrili olduğunu aktarmaktadır. Bu hususta; *“Surlar içerisinde bulunan yapılar çakıl taşlarıyla güçlendirilmiş çamurdan inşa edilmiştir. Surlar içerisinde doğu yönünde akan temiz bir akarsu bulunmaktadır. Bu akarsu kanallarla bölünerek şehrin diğer bölgelerine taşınmakta ve şehrin temizliği ve ahalinin kullanımına sunulmaktadır. Akarsuyun başladığı noktadaki surlarda tüfek atışlarında kullanılan delikler bulunmaktadır. Surlarda top bulunmamaktadır.”* tasvirini yapmaktadır.⁶⁰

Buckingham Kifri'de bulunan pazaryerlerinin görünüşte çok kaba ve dağmık fakat yeterli miktarda erzak ile ikmal edildiğini gözlemlemiştir. Pazarlarda muhteşem meyvelerin bulunduğunu ve karpuz ve narın bol miktarda olduğunu ilave etmektedir.⁶¹ Şehirde kebab, kızarmış et ve mezelerin satın alınabileceği iyi bir lokantanın bulunmadığı Kifri'de sadece bir tane kahvehane bulunmasına karşın tüm şehir ve gelip geçen seyyahlar için yetecek kapasitede olduğunu belirten Buckingham, Kifri'de dil olarak genelde Türkçenin konuşulduğunu eklemektedir.⁶²

Buckingham Kifri şehrinin hava durumu ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede. *“Hava sıcaklığı yoğun olmakla beraber termometrede sıcaklık öğleyin 48, öğleden sonra ise 51 dereceyi göstermektedir. Yerel ahali bile bu sıcaktan bunalmaktadır. Rüzgâr güneybatı yönünden çöl üzerinden esmektedir. Daha*

---

⁵⁸ Buckingham, a.g.e., s.33 vd.

⁵⁹ M.Ö 55-19 yılları arasında yaşamış şair Albius Tibullus'un yazdığı Ağıtlar'da (Elegies) Dicle Nehri kenarında Mezopotamya'da Nemrud tarafından kurulmuş olan Erec şehrinden petrol üreten kaynaklar olarak bahsettiğini, Şairin petrolü *“Erec topraklarının yanıcı suları”* olarak bahsetmesi ile bu kaynakların muhtemelen kendi zamanında biliniyor olduğunu ima etmiştir. Bkz. Buckingham, a.g.e., s.338 vd.

⁶⁰ Buckingham, a.g.e., s.347.

⁶¹ Buckingham, a.g.e., s.348.

⁶² Buckingham, a.g.e., s.348.

önce Basra ve Bağdat'ta bulunmuş olan ve burada yaşayan insanlar boğucu sıcak ve rüzgârdan şikâyet etmektedir.⁶³ sözleriyle bölgedeki hava sıcaklığının yüksekliğine dikkat çekmektedir.

8. James Silk Buckingham'ın Bağdat Gözlemleri

James Silk Buckingham Kifri şehrini müteakip 20 Temmuz 1816 tarihinde İslam dünyasının önemli şehirlerinden Abbasilere de başkentlik yapmış olan Bağdat şehrine ulaşmıştır. Buckingham Bağdat şehrinin Dicle nehrinin kuzeydoğu kıyısında düz bir ova üzerinde bulunduğunu, şehrin bir tarafının Dicle nehri yakınlarında olduğunu ve şehrin bir sur ile çevrildiğini belirtmektedir. Şehri çevreleyen surların üzerinde bulunan izlerden surların birkaç dönem içerisinde tamir gördüğünü söyleyen Buckingham, surların çeşitli kalitede tuğlalardan inşa edildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre; *“Surların ana kenarlarında yüksek kuleler aralarda kısa kuleler bulunmaktadır. Yüksek kulelerde bronzdan imal edilmiş farklı kalibrelerde toplar mevcuttur. Topların sayısı yaklaşık olarak ellidir. Giriş ve çıkış için üç adet kapı bulunmaktadır. Kapıların birincisi güneydoğu yönünde, ikincisi kuzeydoğu yönünde, üçüncüsü ise şehrin kuzeybatısında bulunmaktadır. Kuzeybatı yönünde bulunan kapı şehrin en işlek kapısı olmakla beraber şehrin en kalabalık kesimine ve Türklerin meşhur oyunu olan cirit oyununun oynandığı alana açılmaktadır. Bu kapı şehirdeki büyük pazaryeri ve Paşanın konağına yakın bir mesafededir. Surların etrafı hendekle çevrili olmasına karşın içerisinde su bulunmamaktadır. Surların eski bölümlerinde sağlam kalan iyi durumda iki adet kule bulunmaktadır. Tuğlaları sarı renkte ve antik taş işçiliği kalitesindedir. En kuzeyde bulunan kulede bulunan kitabede surların hicri 618 miladi 1221 tarihinde Halife Nasır tarafından inşa edildiği yazmaktadır.”* bilgisini paylaşmaktadır.⁶⁴

Bağdat'ın şehir merkezi konusunda değerlendirme yaparken Bağdat'ın sanılanın aksine doğu ihtişamı ve zenginliğine sahip olmadığını düşünen James Silk Buckingham, bina ve sokaklar konusunda umduğu güzelliği bulamamıştır. Bu hususta *“Bağdat'ta kamuya ait ve özel binalar fırında pişirilmiş, sarı kırmızı renkte, muhtemelen eski yapılardan alınmış ya da*

⁶³ Buckingham, a.g.e., s.349 vd.

⁶⁴ Buckingham, a.g.e., s.372 vd.

birden fazla kez kullanılmış tuğlalardan inşa edilmiştir. Yeni tuğlalardan yapılmış olan binalar dış görünüşlerinden anlaşılan temizlikleriyle kendilerini göstermektedir. Bağdat'ın sokakları diğer doğu kentlerinde olduğu gibi dar ve taşlı değildir. Evlerin sokak kapıları küçük, pencereler ise genellikle mahremiyetten dolayı sokağa nadiren bakmaktadır. Sokaklar Türkiye'nin diğer büyük şehirlerindeki sokaklardan daha dolambaçlı olmakla beraber şehir labirenti andırmaktadır. Şehrin valisinin yaşadığı saray ziyadesiyle geniş bir saraydır. Saray şehrin kuzeybatı kesiminde Dicle nehrinin yakınında bulunmaktadır. Saray duvarla çevrilmiş ve içerisinde resmi dairelerin çoğu, çalışanlar, paşanın ikametgâhı ve harası bulunmaktadır. Farklı zamanlarda ilave yapılmış olan konak mimari estetikten uzaktır.” sözleriyle düşüncelerini paylaşmaktadır.⁶⁵

Her daim Müslüman şehirlerin öne çıkan simgelerinden olan camilerin Bağdat'ta Türkiye'de bulunan camilerden farklı bir mimariyle inşa edildiğini belirten Buckingham, şehirde bulunan camiler hakkında tafsilatlı bilgiler aktarmaktadır; *“Bağdat'ta bulunan camilerin en eskisi “Jāmah el Sookh el Gazel” camisidir. Pamuk ipliği pazarında bulunan caminin kitabesinde 1235 yılında inşa edildiği yazmaktadır. Diğer bir cami bu bölgeye yakın olan “Mercaniye” camisidir. Caminin dış yüzeyinde zengin Arap işçiliği bulunmaktadır. Giriş kapısı çok mükemmel olan caminin dış gövdesi modern fakat iç kısımları kayda değer değildir. “Haseki” Camisi ise diğer iki camiye benzemekle beraber orijinal olan kısmından bir bölüm günümüze kadar ulaşmıştır. Caminin mihrabı görünür vaziyette olup mükemmeldir. Mihraplar Mekke'de bulunan Kâbe'yi göstermekte ve genellikle sade ve süssüz olmaktadır. Haseki camisinin mihrabı Roma tarzında olup her iki yanında sütunlar bulunmaktadır. Caminin iç kısmı orijinal tarihinden daha geç döneme ait olduğunu göstermektedir. Caminin minaresi günümüzdeki yüzyıla ait olduğunu göstermekle beraber şehirdeki diğer camilerin minarelerine benzemektedir. Minarenin dışı yeşil ve siyah başta olmak üzere çeşitli renklerde çini ile kaplanmıştır. “El-Vezir” camisi Dicle nehrine yakın bir konumda olmakla beraber güzel bir kubbesi ve yüksek bir minaresi bulunmaktadır.”⁶⁶ Buckingham, Bağdat'taki cami kubbelerinin İran tarzında olduğunu, şekil ve dekorasyonlarının*

---

⁶⁵ Buckingham, a.g.e., s.373 vd.

⁶⁶ Buckingham, a.g.e., s.374 vd.

Türkiye ve Arabistan'daki camilerden farklı olduğunu belirtmektedir. Kubbe ve minarelerin üzerinde yeşil bir çubuk üzerinde yuvarlak bir küre üzerinde bulunan hilal bulunmaktadır. Şehirde bulunan cami sayısı konusunda bilgilendirme yapan Buckingham şehirde bulunan camilerin sayısının yüzü aşğını bu camilerden otuz kadarının minare ve kubbeleriyle göze çarptıklarını, geriye kalanlarının ise sade küçük mescitler ve inananlar tarafından ziyaret edilen türbeler olduğunu söylemektedir.⁶⁷

Buckingham Bağdat'ta bulunan han ve kervansaray sayısını yaklaşık olarak otuz olarak tahmin etmektedir. Han ve kervansarayların Urfa ve Diyarbakır'daki han ve kervansaraylarla kıyaslandıklarında daha alt kalitede olduklarını ifade etmektedir. Bu hanlar koyu renkli tuğlalar ve beyaz çimento ile iyi bir işçilikle inşa edilmiştir. Türk ve Arap mimarisinin özelliklerini taşımaktadır.⁶⁸ Bağdat'ta çok sayıda pazaryeri olduğunu ifade eden Buckingham, bu pazaryerlerinin uzun, düz ve geniş caddelerde bulduklarını ilave etmektedir. Bu pazaryerlerinden en iyisi tuğladan tonozludur. Bağdat'taki pazaryerlerinin üzeri yalnızca düz direklerle ve üzerleri ağaç dalları ve kuru ağaç yapraklarıyla kapatılmıştır. Bu pazaryerleri Hint ticari mallarıyla iyi ikmal edilmektedir. Buckingham pazaryerlerinin kalitesinin düşüklüğünden dolayı şehir genelinde hiçbir pazaryerinin Urfa'da bulunan Gümrük Han yanında bulunan pazaryeri ile kıyaslanamayacağına dikkati çekmektedir.⁶⁹

James Silk Buckingham Bağdat'taki hamamların Mezopotamya'da ziyaret ettiği büyük şehirlerdeki hamamlara göre alt seviyede olduğunu belirtmektedir. Bağdat şehrinde elliden fazla hamam olduğu söyleyen Buckingham, şehre geldiği gün Doğu Hindistan Ticaret Şirketi temsilcisi Mr. Rich'in uşağı tarafından hamama götürüldüğünü ve orada Mr. Rich'ten dolayı oldukça hürmet ve saygı gördüğünü aktarmaktadır. Buckingham götürüldüğü hamamın geniş ve bol miktarda suya sahip olduğunu hamamın duvarları sıvasız olmakla beraber duvarlarında sadece kuş ve çiçek çinileri bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

---

⁶⁷ Buckingham, a.g.e., s.374 vd.

⁶⁸ Buckingham, a.g.e., s.378 vd.

⁶⁹ Buckingham, a.g.e., s.379.

⁷⁰ Buckingham, a.g.e., s.379.

Buckingham Bağdat'ın nüfusunun 50.000-100.000 arasında değiştiğini tahmin edildiğini fakat buna karşın kendi yaptığı tahminle şehrin nüfus oranının Halep'ten az Şam'dan yüksek olduğunu dolayısıyla şehir nüfusunun 80.000 civarında olmasının gerçeğe yakın olacağını düşünmektedir. Buckingham yönetimdeki sivil ve askeri erkânın şehrin yerlisi olmasına karşın Osmanlı ailelerinden ya da İstanbul Türklerinden olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; *“Şehirdeki tüccar ve tacirlerin neredeyse tamamı Arap kökenlidir. Alt sınıfa dâhil olan ahali Türk, Arap, İran ve Hint kökenlidir. Şehirdeki yabancılar Kürtler, İranlılar ve çöl Araplarından oluşmasına karşın şehirde bir miktar Musevi ve Hıristiyan da bulunmaktadır.”*⁷¹

Bağdat Türklerinin kıyafetlerinin kuzey bölgelerindeki kırsal insanların kıyafetlerinden çok farklı olduğunu ifade eden Buckingham, şehirdeki ahalinin giyim ve kuşamları hakkında şu tafsilatlı bilgileri sunmaktadır. *“Ahalinin kıyafetleri daha az renkli ve daha az gösterişlidir. Erkeklerin silahları, atları, teçhizat ve donanımları imparatorluğun diğer şehirlerinde kullanılanlardan daha aşağı seviyededir. Türk süvarilerde çok yaygın olan Mısır Memluk kıyafeti burada görülmemektedir. Türban/poşu Bağdatlı Osmanlı Türkleri tarafından ya nadiren ya da hiç giyilmemektedir. Erkekler İstanbul'da kullanılanlardan daha uzun ve dar olan fes ya da kumaş başlık kullanmaktadırlar. Pantolon olarak yünlü altlık ve üzerine cübbe giyilmektedir. Bağdat ahalsinin kıyafeti diğer Asya ülkelerinin kıyafetlerine kıyasla çok sadedir. Tüccarların kıyafetleri tamamıyla Arap kökenlidir. Musevi ve Hıristiyanlar Türkiye'deki gibi koyu renk kaftan, kaşmir şal ve mavi pamuklu türban giyinirler. İranlılar diğer insanlardan farklı olmak için kendi ülkelerindeki gibi giyinirler. Çöl Arapları ise başlarına taktukları kefliyh (Arap başlığı) ile tanınırlar. Ayrıca aba, yün pelerin giyer ve hançer takarlar. Kadınların kıyafeti Mezopotamya'nın en fakir köylerindeki kadınların kıyafeti kadar kötüdür. Tüm sınıflara mensup kadınlar Mısır'daki en düşük sınıf tarafından giyilen mavi ekoseli kıyafetten giymektedir. Kadınlar çarşaf giymemekle beraber başlarına kırmızı sarı renkte ekoseli örtü takarlar. Peçe takmazlar fakat ağız kısımlarını kapatırlar. Çöl bedevilerinde olduğu gibi kadınlar dudaklarının etrafına mavi çizgi çekerler ve yüzlerine dövme yaparlar. Ayrıca burunlarına hızma takarlar.”*⁷²

---

⁷¹ Buckingham, a.g.e., s.380 vd.

⁷² Buckingham, a.g.e., s.381 vd.

Buckingham Bağdat'taki idari yönetimiyle ilgili olarak da önemli bilgiler vermekte ve Bağdat'ın yönetiminin bir Paşa ve bir meclis tarafından yapıldığını, paşanın atanmasını İstanbul'da bulunan Sultan'dan almasına karşın bağımsız olmadığını ifade etmektedir. Bu hususta; *“Meclis birkaç büyük devlet memurundan ve birkaç hükümet dairesinin başkanlarından oluşmaktadır. Meclis, cuma günleri toplanıp önemli konular bu divanda tartışılıp görüşülmektedir. Mevcut Bağdat Paşası Esat Paşa'dır. Bağdat doğumludur. Aslında Esat Paşa Gürcistan kökenli olmakla beraber Gürcü kökenli birinin Paşa olması bir istisna olarak görülmektedir. Esat Paşa'nın babası Süleyman Paşa'da Gürcistan doğumludur.”* diyen Buckingham, Gürcistan'dan bir grup Gürcü Memluk aracılığıyla yapılan ithalatlardan dolayı Paşa tarafından desteklendikleri ve bu ithalatında her yıl arttığı bilgisini paylaşmaktadır.⁷³ Esat Paşa'nın yetki sahası güneyde Basra'ya Kuzeyde Mardin'e, doğuda İran sınırından Kürdistan'a, batı yönünde ise Suriye ve Filistin'e kadar uzanmaktadır. Buckingham bu sınırların sadece yazılı sınırlar olduğunu ve Esat Paşa'nın gerçek etki alanının bu kadar uzağa ulaşmadığını, özellikle batı ve doğu kesimlerinde Arap şeyhleri ve Kürt aşiret reislerinin etkili olduğunu eklemektedir.⁷⁴

Şehrin stratejik konumuyla ilgili bir değerlendirme yapan Buckingham, Bağdat'ın her vakit Türk İmparatorluğunun İran sınırına karşı bir cephe şehri olarak düşünüldüğünü, aynı konumda olan Avrupa şehirleriyle kıyaslandığında ise kötü bir şekilde istihkâm edilmesine rağmen sonuçta İranlıların saldırı girişimlerine başarılı bir şekilde karşı koyduğunu, aynı şekilde en güçlü Arap ve Vahabilere karşı da güvencede olduğunu söylemektedir.⁷⁵

Buckingham şehrin savunması ve askeri varlığıyla ilgili verdiği bilgilerde Paşa'nın bölgenin savunmasını tamamıyla şehirden yaptığını, İstanbul'dan herhangi bir yardım almadığını, bu anlamıyla Paşa'nın Sultan'dan oldukça bağımsız olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir; *“Paşa'nın askeri gücü 2.000 atlı askerden oluşmaktadır. Askerler çeşitli silah ve ekipmanlarla donatılmıştır. Küçük bir top parkı bulunmaktadır. Top parkında 10 parça top bulunmakla beraber bir grup piyade askeri eşlik etmektedir. Bu piyade askerleri aynı zamanda Paşa'nın da*

---

⁷³ Buckingham, a.g.e., s.382 vd.

⁷⁴ Buckingham, a.g.e., s.383.

⁷⁵ Buckingham, a.g.e., s.383.

*muhafızlığını yapmaktadır. Bu askerlerin sayısı 1.000'den fazla değildir. Askerlerin nakdi ödemesi aylık 1 İspanyol Dolarından daha az olan 3 Piastre civarındadır.*⁷⁶

Cariyeler hakkında bilgiler vermeyi de ihmal etmeyen Buckingham, haremelerde bulunan beyaz ve siyahî cariyelerin hareme alınma durumlarıyla ilgili olarak verdiği bilgilerde haremeye beyaz cariye alma izninin sadece inançlı insanlara verildiğini, siyahî kölelerin ise inançsız tabaka tarafından alınmasına müsaade edildiğini ifade etmektedir. Bu yüzden Gürcü ve Çerkez cariyeler inançlı kesim tarafından alınmakta olup kâfirler ise Batı Afrika, Sudan ve Madagaskar'ın siyah güzellerini almaktadırlar.⁷⁷

Buckingham Bağdat ticaretinin genellikle Hindistan ürünlerinden oluştuğunu, ticari malların Bengal'den Basra'ya geldiğini ve oradan Bağdat'a getirildiğini belirtmektedir. Mallar Necid bölgesine Suriye yoluyla ve Kürdistan, Ermenistan ve Küçük Asya üzerinden dağıtıldığını ifade eden Buckingham dağıtımın son on yılda İngiliz bayraklı gemiler ile yılda ikiden altıya çıkmasıyla arttığını söylemektedir.⁷⁸ Bağdat ve Basra arasındaki su yolu taşımacılığına yönelik olarak tafsilatlı bilgiler veren Buckingham, eskiden Fırat ve Hilla nehirleri yoluyla yapılan taşımanın şu an Dicle nehri üzerinden yapıldığını şu sözlerle ifade etmektedir; *"Fırat ve Hilla nehirlerinin bulunduğu yol bu nehirlerin her iki yakalarının geniş bir kabile tarafından ele geçirilmesinden dolayı güvensiz olarak değerlendirilmektedir. Nehirler üzerinde yük taşıyan gemilerin kapasitesi 20-50 ton yük kapasitesindedir. Gemiler rüzgâr mevcut olduğunda rüzgâr gücü ile ilerlemektedir. İyi mevsimlerde kuzey rüzgârı hâkim olduğunda Bağdat'tan Basra'ya seyahat 7-8 günde yapılabilmektedir. Seyahat rüzgârın sakin olduğu günlerde akıntı bu yönde olmasından dolayı 10-15 günde tamamlanmaktadır. Şehre erzak ve meyve getirmek için kullanılan küçük tekneler deri ile kaplanmış sepet tipi teknelerdir.*⁷⁹

Buckingham Bağdat'ın içme suyunun Dicle nehrinden tedarik edildiğini nehrinden alınan suların keçi tulumları içerisine konarak hayvan sırtında evlere taşındıklarını söylemektedir. Aynı usul ile Kahire şehrinin de Nil nehrinden taşınan su ile ikmal

---

⁷⁶ Buckingham, a.g.e., s.384 vd.

⁷⁷ Buckingham, a.g.e., s.383.

⁷⁸ Buckingham, a.g.e., s.385.

⁷⁹ Buckingham, a.g.e., s.386.

edildiğini, su sarmıcı ve borularla su taşıma sisteminin Bağdat'ta bulunmadığını eklemektedir.⁸⁰

James Silk Buckingham Bağdat vilayetinde bulunan binek ve yük hayvanlarına yönelik olarak da gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre; *“Paşa’ya ait olan ahırlarda atlar bulunmaktadır. Daha yüksek kalitede kısıraklar bazı tüccarlarda mevcuttur. Bu atların değerleri iki ile üç bin Piastre ya da 150 İngiliz Sterlinine denk gelmektedir. Araplar bazen çölden iyi kalitede atlar getirmektedir fakat buradan saf kan at getirtmek oldukça zordur. Develere gelince, tamamı tek hörgüçlü olan develerden bol miktarda bulunmaktadır. Dicle nehri kıyılarında Ganj ve Nil nehri kıyılarında olduğu gibi pek çok camuz bulunmaktadır. Bu bölgede aynı zamanda Hindistan’da yaygın olarak görülen ve Arabistan ile Yemen kıyılarında da bulunan hörgüçlü öküzler de mevcuttur. Şehirde Kahire’de de bulunan beyaz eşekler bulunmaktadır. Bu eşeklerle semerleri üzerinde şehir içerisinde yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. Bu eşekler Mısır eşekleri gibi canlı ve hızlıdır.”*⁸¹

Buckingham seyahatnamesinde Bağdat'ta bulunan yabancı temsilciliklerle ilgili şu bilgileri vermektedir; *“Şehirde Avrupalılara ait yalnızca Fransız ve İngiliz olmak üzere iki temsilcilik bulunmaktadır. İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) şehirde faaliyet göstermektedir. Doğu Hindistan Şirketi yetenekli ve saygın Mr. Rich tarafından temsil edilmektedir. Şirkete ait ev birkaç evin birleşiminden meydana gelmiş ve şehirdeki en geniş ve en iyi binadır. Mr. Rich’in yanında bir İngiliz doktor, İtalyan sekreter, birkaç tercüman, birkaç asker, seyis ve uşaklar bulunmaktadır. Yerleşkede bir grup Sepoy askeri ve sayıları daha az olan Avrupa süvari askeri bulunmaktadır. Şirketin Dicle nehrinde seyahat amaçlı Hintliler tarafından bakımı yapılan büyük bir yatı bulunmaktadır. Mr. Rich şehirde Paşa’nın yanında belki de en güçlü adamdır. Bazı insanlar Paşa’nın fikirlerini Mr.Rich’ten aldığı tavsiyelere göre şekillendirdiğini düşünmektedir. Fransız temsilci Monsieur Vigoroux’dur. Başkonsolos düzeyinde olup çok zeki ve cana yakın bir insandır. Yanında Halepli genç bir tercüman bulunmaktadır. Orta seviyede bir evi ve az sayıda uşağı bulunmaktadır. Şehirde bulunan Hristiyan manastırı Fransızların*

---

⁸⁰ Buckingham, a.g.e., s.386.

⁸¹ Buckingham, a.g.e., s.388 vd.

*himayesi altındadır. Manastır'da Padre Vincenza ve yardımcısı Camillo di Jesu görev yapmaktadır.*⁸²

Bağdat'ın havası Buckingham'ın dikkatini çekmiştir. *"Şehrin havası o kadar sıcak ki gün içerisinde dışarı çıkmak isteyenlerin genç ve sağlıklı olması gerekir."* sözleriyle Bağdat hava sıcaklığının ciddiyetini betimlemiştir. Buckingham Bağdat'ın hava sıcaklığına yönelik olarak mevsimsel şartlara göre; *"Şafak vakti hava sıcaklığı 44 derece ve öğleyin 48 derece, saat ikiden hemen önce 50 derecedir. Gün batımına kadar 47 dereceye çekilmekte ve gece yarısı 45 derece olmaktadır. Bu değerler sakın bir günde güneşin kan kırmızısı olduğu tabiri caizse atmosferin ateş altında olduğu bir günde alınmıştır."* tafsilatlı bilgilerini vermektedir. Buckingham aşırı sıcaktan hayatını kaybeden oldukça fazla insan bulunduğunu, kış mevsiminde hava soğuk ve karla kaplı dağlar görülebildiğini, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarının aşırı derecede sıcak olduğunu da ilave etmektedir.⁸³

Sonuç

Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgede bulunan Mezopotamya bölgesi Sümerler, Akadlar, Babiller ve Asurlular gibi pek çok kadim medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kurna şehrinde birleşip Basra Körfezine dökülen Dicle ve Fırat Nehirlerinin zengin su kaynakları ile sulanan bereketli toprakları sayesinde tarihte her daim cazibe merkezi olmuş ve çekişmeli mücadelelere maruz kalmış olan Mezopotamya zengin antik bakiyesi ile arkeologlar için de çalışma sahası olmuştur. Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi arasında diğer bir deyişle doğu ve batı arasında stratejik bir konumda bulunan Mezopotamya XIX. yüzyılda Afganistan ve Hindistan'ın savunulmasında İngiltere ve Fransa'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarının merkezi konumuna gelmiş ve bölgenin önemi artmıştır. İngilizler Fırat Nehri üzerinden Şattü'l-Arab'a Basra körfezinden Hindistan'a ulaşacak bir ticaret yolu düşüncesini ortaya atmışlar ve bunun ilk adımı olarak Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin temsilciliğini Bağdat'ta açmışlardır. Bölgeye ilgisi artan İngilizler Hindistan ve Afganistan'da olduğu gibi bölgeye saha çalışması yapacak oryantalistler göndermiş ve saha hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

---

⁸² Buckingham, a.g.e., s.390 vd.

⁸³ Buckingham, a.g.e., s.392 vd.

Bu kapsamda bölgeye gönderilen oryantalistlerden birisi James Silk Buckingham'dır. Mısır ve Filistin üzerinden 1816 yılı başlarında Mezopotamya bölgesini gözlemlemek üzere Halep'e gelen Buckingham 4 Haziran 1816 tarihinde Urfa'ya ulaşmış ve oradan Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri'ye oradan Bağdat'ta geçmiştir. Buckingham'ın ziyaret ettiği şehirler hakkındaki gözlemleri 1827 yılında Londra'da "*Travels in Mezopotamia*" adı ile neşredilmiştir. Buckingham bir oryantalist bakış açısıyla güzergâhı üzerinde bulunan şehirler hakkında önemli bilgiler vermiştir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunan Mezopotamya bölgesine seyahat eden Buckingham'ın aktardığı bilgiler hem Osmanlı tarihi hem de bölge tarihi için önem taşımaktadır. Buckingham Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'ı içeren seyahatinde şehirlerin coğrafi yapıları, konumları, nüfus ve etnik yapıları, inanç ve mezhepleri, ahalinin kılık kıyafetleri, konuşulan dilleri, pazaryerleri ve ekonomik imkânları, sosyokültürel yapıları, şehir yapıları, bahçeler, yeme içme şekilleri, idare şekilleri ve askeri imkânlarını titizlikle gözlemlemiştir.

Buckingham ziyaret ettiği Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleri olan Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'ta şehirlerin coğrafi konumlarına yönelik olarak kuruldukları yer, su kaynakları, komşu şehirlerle iletişimi ve stratejik önemlerine değinmiştir. Mezopotamya bölgesindeki şehirler hayati öneme haiz olan su nedeniyle genellikle Dicle ve Fırat Nehirleri kenarına ya da yakınlarına kurulmuşlardır. En önemlisi şehirlerin etrafını saran surlar konusunda vermiş olduğu tafsilatlı bilgilerde şehirlerin savunulmasında önemli derecede etkili olan surların yapısı, savunma şekilleri, giriş çıkış kapıları, sağlamlık durumlarını gözlemlemiştir. Buckingham genellikle surlar ile çevrilmiş bölge içerisinde bulunan ve şehrin savunulması görevini üstlenen kaleler ve kaleler içerisinde bulunan askeri unsurlar konusunda asker sayıları ve sınıfları, top sayısı ve faaliyetleri konusunda gözlemlerde bulunmuştur. Asker sayıları Diyarbakır, Musul ve Bağdat'ta fazla olmakla beraber askerler süvari ve piyade sınıfından oluşmaktadır. Surlar, kaleler, asker sayıları ve teçhizat durumları ile ilgili şehirlerin savunulmasına yönelik bilgiler istihbarat bilgileri niteliğindedir.

Buckingham'ın şehirlerin nüfusu, etnik kökenleri, dini inanışları, ibadethaneleri, mezhepleri ve giyim kuşamlarına yönelik olan gözlemleri dönemin ve bölgenin sosyal ve kültürel durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bölge nüfusu genel olarak Türk, Arap, Kürt ve gayrimüslim tebaadan oluşmakta olup nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu şehir Bağdat'tır. Gayrimüslim tebaa Ermeniler, Museviler ve az sayıda Rum'dan oluşmakta olup Hıristiyan ve Musevi tebaa mensupları kendi ibadethanelerinde özgür bir şekilde inançlarını yaşamaktadır. Şehirlerde her etnik kesim ve inançtaki tebaa kılık ve kıyafet bakımından kendi gelenek ve göreneklerine göre giyinmekte ve bu konuda serbesttirler.

Şehirlerin ticari imkânlarına da değinen Buckingham şehirlerde bulunan pazaryerleri ve buralarda satılan erzak ve malların durumu ve menşeleriyle ilgili değerlendirmeler yapmış bölgenin Hindistan, İran ve Avrupa'dan gelen mallar ile ikmal edildiği ile özellikle kumaş ticaretinde Hindistan'ın etkili olduğunu belirtmiştir. Şehirlerde bulunan imalathanelerde genellikle pamuklu ve yünlü kumaşlar üretildiğini, diğer sanat kollarına ait üretiminde mevcut olduğunu bildirmektedir. Bölgede ticaret hayatında Osmanlı tebaasının yanı sıra Avrupalı tüccarlar da bulunmaktadır. Buckingham Kerkük ziyaretinde bölgede bol miktarda bulunan petrol kaynaklarına da dikkat çekmiş günümüzde de petrol konusunda zengin olan bölgenin önemi üzerinde durmuştur.

Şehirlerde bulunan han, hamam, kervansaray, cami, kilise gibi kamusal alanlara yönelik oldukça tafsilatlı bilgiler veren Buckingham içinde bulunulan dönemde şehirlerin muntazaman tesis edildiklerini sürekli dile getirmekte, idari olarak devlet idaresinin de tam manasıyla tesis edilmiş olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin güney vilayetleri Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat'a seyahat eden İngiliz Oryantalist James Silk Buckingham oryantalist bakış açısıyla yapmış olduğu gözlemlerde daha önce ziyaret ettiği Kahire ve Halep ile de kıyaslayarak vermiş olduğu bilgilerle bölge tarihine ışık tutmuştur.

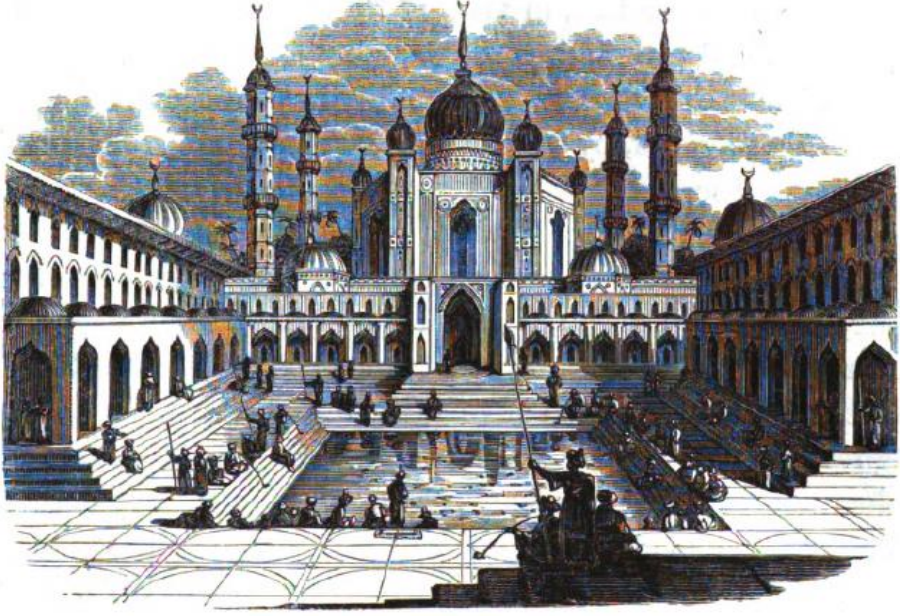
Resimler

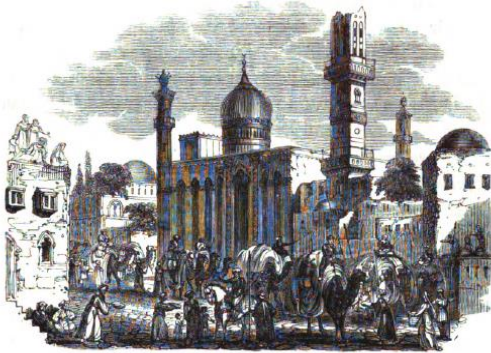
Resim 1: James Silk.Buckingham

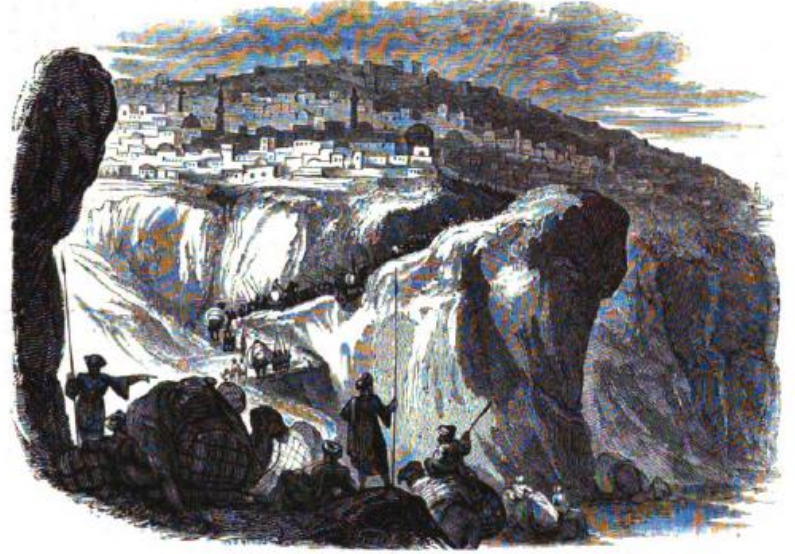
Resim 2: Urfa

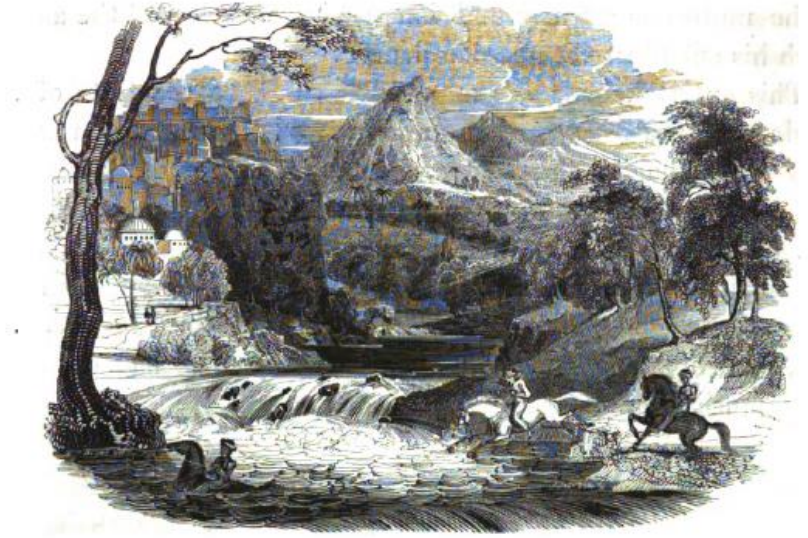
Resim 3: Halilü'r-rahman Camii Külliyesi ve Balıklı Göl

Resim 4: Mardin

Resim 5: Mardin

Resim 6: Diyarbakır

Resim 7: Musul

Resim 8: Baġdat

Kaynakça

- BANKER, Russel, *“James Silk Buckingham”*, Dictionary of National Biography, Vol. VII, London 1886.
- BUCKINGHAM, James Silk, *Travels in Mesopotamia*, London 1827.
- BUCKINGHAM, James Silk, *Autobiography of James Silk Buckingham; Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes And Failures*, Vol.1, Longman, London 1855.
- COHEN, Stuart A., *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithica Press, United Kingdom 2008.
- GODLEY, A.D., *Herodotus, Vol II Books III-IV*, William Heinemann, London 1928.
- KUIPER, Kathleen, *Mesopotamia The Worlds’s Earliest Civilization*, Britannica, New York 2011.
- LECK, Gwendolyn, *“Mesopotamia”*, *Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia II*, New York 2003.
- MCINTOSH, Jane R., *Ancient Mesopotamia, ABC*, Oxford 2003.
- SIMONS, Geoff, *Iraq: From Sumer to Saddam*, Macmillan, London 1996.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006.